

2001

þÿ “ Á ¬ ¼ ¼ ± Ä ± ° ± ¹ À ½ µ Å ¼ ± Ä ¹ ° ® ¶
þÿ ’ Å ¶ ± ½ Ä ¹ ½ ® ‰ Å µ ¹ Á ¿

Katsaros, Vasilis

þÿ ± ½ µ Å ¹ Ä Ä ® ¼ ¹ ¿ ™ É ± ½ ½ ⁻ ½ É ½ , ! ¹ » ¿ Ä ¿ Æ ¹ ° ® Ä Ç ¿ » ®

<http://hdl.handle.net/11728/7680>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΕΙΡΑ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ 1

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΣ - ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2001

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ
ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΗΠΕΙΡΟ
(4ος-15ος αιώνας)

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀποτελεῖ σταθμὸ, τόσο γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου στὸ οἰκιστικὸ, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ὅσο καὶ στὸν ἀντίστοιχο πολιτικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ τομέα. Ἡ δημιουργία νέων ἢ ἡ ἀνάπτυξη γνωστῶν κέντρων τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος εὐνοεῖ τὶς συνθήκες ἀνόδου τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτὸς ἐκφράζεται στίς ἔστω λιγοστες, γραπτές ἐκδηλώσεις λόγου ἢ τὶς ποικίλες ἀναφορὲς γύρω ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ συνέβαλαν στὴ δημιουργία γραπτοῦ λόγου.

Ἡ Νικόπολις ἀναδεικνύεται τὸ κέντρο τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς δραστηριότητος, ἀλλὰ καὶ πνευματικὸ κέντρο ὀλοκλήρου τῆς Ἡπείρου. Ἀποτελεῖ τὸν χώρο ὅπου συναντιοῦνται τὰ μεγάλα ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ κυριαρχία τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων ποὺ ἐπιβλήθησαν στὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ἀναδεικνύουν τὴ Νικόπολη ὡς τοπιὸ γόνιμο γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς σκέψης. Ἀνοίγεται ἕνας «κύκλος φιλοσόφων» στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου ποὺ φαίνεται ὅτι ἐκφράζει αὐτὸ ποὺ ὀνομάσαμε παραδοσιακὸ ρεῦμα τῆς ἑλληνικῆς σκέψης στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Ἡπείρου. Δὲν εἶναι ἄστοχη ἢ ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ ἡπειρώτη φιλοσόφου Ἰφικλῆ μετὰ τὸν ὀμώνυμο συμφοιτητὴ καὶ φίλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ. Ὁ Ἰφικλῆς ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Θεμιστίου καὶ τοῦ Λιβανίου καὶ δὲν ἀποκλείεται σ' αὐτοὺς τοὺς κύκλους νὰ γνώρισε τὸν αὐτοκράτορα.

Σύμφωνα μετὰ τὸν Λιβάνιο, κατάγεται ἀπὸ τὴν Θεσπρωτία καὶ ἀπὸ ἐπιφανὴ οἰκογένεια ὁ Κλέαρχος ὁ πρεσβύτερος, ποὺ ἔγινε συγκλητικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὰ ἐνδιαφέροντά του γιὰ τὴν παιδεία σχετίζεται καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ δημόσια βιβλιοθήκη τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου. Ἀξιολογότερος ἐκπρόσωπος αὐτοῦ τοῦ δυναμισμοῦ ἀναδεικνύεται ὁ φιλόσοφος Πρίσκος. Ἡ παρουσία του στὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καλύπτει σχεδὸν ἐννιά δεκαετίες, τὶς ὁποῖες γέμισε μετὰ μεγάλη δράση. Σπούδασε κοντὰ στὸν Αἰδέσιο, νεοπλατωνικὸ καὶ μαθητὴ τοῦ Ἰαμβλίου, στὴν περιβόητη σχολὴ τῆς Περγάμου. Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Πρίσκος φρόντιζε γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν προγραμματῶν παιδείας. Ἀργότερα συνόδευσε τὸν Ἰουλιανὸν στὴν Ἀντιόχεια καὶ κατάφερε νὰ ἐπανσυνδέσει τὸν αὐτοκράτορα μετὰ τὸν Λιβάνιο.

Τὸ ρεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ προσλαμβάνει χαρακτῆρα στροβίλου στὴν Ἡπειρο ἀπὸ τὸ 6' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐξῆς, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν ἡ τοπικὴ ἐθνικὴ ἀριστοκρατία ἐπιδιώκει

νά εισέλθει στις τάξεις του κλήρου της Ἐκκλησίας γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν κρατικὴ φορολογία. Ἡ μεγάλη μορφή τῆς ἐποχῆς ἦταν ὁ ἐπίσκοπος Εὐροίας Δονάτος, ὁ μετέπειτα Ἅγιος Δονάτος. Ὁ Δονάτος ἐζήσε καὶ μορφώθηκε στὴν Ἠπειρο καὶ ἀναδείχτηκε ἐπίσκοπος Εὐροίας. Ἡ μορφή τοῦ θαυματουργοῦ ἐπισκόπου Εὐροίας, ποὺ πέρασε ἀκόμη καὶ στις νεοελληνικὲς παραδόσεις, ἀντανακλᾷ τὴ δύναμη τοῦ νέου ἰδεολογικοῦ ρεύματος στὴν Ἠπειρο, ἀκριβῶς σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ κλίνει πλέον ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ νεοουμανιστικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἐγκαταλείπει τὴν ἑλληνικὴ παράδοση.

Τὸν ἐπόμενο αἰῶνα ἡ Ἐκκλησία ἐπωφελεῖται νὰ ὀργανώσει τὸ σύστημά της καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὴν παρουσία της, ἀναπτύσσοντας τὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ ἀναδεικνύοντας μορφὲς μορφωμένων κληρικῶν. Τὸν χορὸ τῶν καταρτισμένων θεολόγων ἀνοίγει ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως Δυνατός. Διάδοχος τοῦ Δυνατοῦ ἀναδεικνύεται ὁ Νικοπόλεως Ἀττικός ποὺ ἔλαβε μέρος στὴν Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451 μ.Χ.). Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες τῆς Ἠπείρου δὲν ὤφειλαν νὰ εἶναι μόνο ἐμβριθεῖς Θεολόγοι. Ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴν Ἐξαρχία τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ποὺ ὑπαγόταν στὸν πάπα καὶ ἡ ταυτόχρονη διοικητικὴ πολιτικὴ παρουσία τοῦ Βυζαντίου ποὺ ἐπηρέαζε τὴ συμπεριφορὰ κλήρου καὶ λαοῦ ἦταν μιὰ κατάσταση ποὺ τοὺς ἐπέβαλλε νὰ κινούνται μὲ διπλωματικὴ εὐελιξία ἀνάμεσα στοὺς δύο πόλους τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς μαρτυροῦν τὸ ὕψος τῆς παιδείας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τοῦ «Κύκλου τῆς Νικοπόλεως» ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκφράζουν τὶς ἀντιρρήσεις τους –ὅπως ὁ Ἀττικός– ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπεισέρχονται σὲ θεολογικὰ ζητήματα, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου (431 μ.Χ.) καὶ τὴν Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451).

Ὁ ἐπίσκοπος Διάδοχος ἀποτελεῖ παράδειγμα μορφωμένου ἱεράρχη στὸ ἄλλο μεγάλο κέντρο τῆς Ἠπείρου, τὴ Φωτικὴ. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ προσώπου τοῦ Διαδόχου ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὰ συγγράμματά του: α) Λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν, β) Ὅρασις γ) Κεφάλαια ἑκατὸν εἶναι τὰ διασωθέντα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Ὁ ἄμεσος γλωσσικὸς πλοῦτος τοῦ Διαδόχου, τὸ προσεγμένο λεξιλόγιο, ἡ χαρισματικὴ λιτότητα καὶ ἡ ἀνετη ἔκφραση μαρτυροῦν τόσο τὸ ἐπίπεδο τοῦ συγγραφέα, ὅσο καὶ τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν ἀποδεκτῶν τῆς κοινωνίας στὴν ὁποῖα ζεῖ ὁ ἐπίσκοπος Φωτικῆς.

Ἡ ἐμφάνιση στὸ πολιτικὸ προσκῆνιο τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ ἔδωσε ἕναυσμα δημιουργικῆς πνοῆς στις πόλεις ποὺ γνώρισαν κατὰ καιροὺς τὴν ἐρήμωση καὶ τὰ πλήγματα τῶν ἐπιδρομῶν. Στὴν Ἠπειρο ἡ δημιουργικὴ φλόγα φωτίζει πάλι τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτες ποὺ ἐπιδίδονται τώρα στὴν ἀνύψωση λαμπρῶν οἰκοδομημάτων. Τὸ μορφωτικὸ τους ἐπίπεδο τώρα ἀπομένει νὰ ἀναγνωρίζεται μέσα ἀπὸ τὶς λιγοστὲς ἐπιγραφῆς ψηφιδωτῶν δαπέδων τῶν ἐκκλησιῶν σὲ μεγάλα ἐντρα τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἠπείρου ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 6ο αἰ. μ.Χ. Τὰ κείμενα π.χ. τῶν ἐπιγραφῶν στὰ μνημεῖα τῆς Νικοπόλεως συναγωνίζονται ὡς μνημεῖα λόγου τὴν ἀναγεννητικὴ πνοὴ ποὺ ἐμφανίζεται ἐδῶ στὰ μεγάλα ἔργα τῆς ἀνέγερσης τῶν βασιλικῶν, κυρίως ἐκείνης τοῦ Ἀλκίσωνος καὶ τῆς ἄλλης τοῦ Δουμετίου.

Ὅμως ἡ δημιουργικὴ πνοὴ καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπιγράτησε μέσα στὸν 6ο αἰ. δὲν ἐπρόκει-

το να διατηρηθεῖ γιά πολύ. Οἱ πειρατικές ἐπιδρομές τῶν Ὀστρογόθων στά παράλια τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου, οἱ σεισμοί, ἀλλά καί οἱ δημογραφικές ἀνακατατάξεις, ὕστερα ἀπό ἐπιδημικές ἀρρώστιες, συνέβαλαν στή μείωση καί τοῦ πληθυσμοῦ καί στήν ἐρήμωση τοῦ χώρου, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ πεδίο γιά τὴ διείσδυση τῶν Σλάβων στὸν χωρὸ τῆς Βαλκανικῆς καί κυρίως στίς περιοχές τῆς Νέας Ἡπείρου.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ βου αἰώνα ἡ ἱστορία τῆς πνευματικῆς ζωῆς συνταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορία τῆς διατήρησης τῶν θεσμῶν στήν περιοχή. Τὸ χάσμα τῆς «Μεγάλης σιγῆς», πού καλύπτει τοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς αἰῶνες» στὸ Βυζάντιο γιά τίς περιοχές τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Νέας Ἡπείρου προσλαμβάνει χαρακτήρα χειμέριας νάρκης μὲ μακρὰ διάρκεια. Τίποτα δὲν μᾶς παραδίδεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο σὲ γραμματειακὴ παραγωγή, ὥστε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἀσφαλῶς παράλληλη μὲ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν γραμμάτων καί τοῦ πολιτισμοῦ στήν περιοχή.

Παρά τὸ γεγονός ὅτι ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως δὲν ἔλαβε μέρος στίς συνόδους Ἐκτη Οἰκουμενικῆ (681/2) καί Πενθέκτη (692), ἡ ἐμφάνιση στήν τελευταία σύνοδο τοῦ ἡγέτη τῆς ἐκκλησίας τῆς Νέας Ἡπείρου μητροπολίτη Δυρραχίου Σισινίου δηλώνει ὅτι δὲν ἐξέλιπε ἡ πνευματικὴ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας στὸν χωρὸ. Στὸν ἐπόμενο αἰώνα ἡ κατάσταση εἶναι πιὸ σκοτεινὴ. Μόνο γύρω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν εἶναι δυνατὸ νὰ διακρίνει κανεὶς τίς στοιχειώδεις ἐκφράσεις δραστηριοτήτων πού ἀντανακλοῦν τὴν πνευματικὴ ζωὴ πού ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη ἐκκλησία.

Ἡ ἀγιολογικὴ παράδοση, πού εἶδαμε νὰ δημιουργεῖται στά χριστιανικὰ κέντρα τῆς Εὐροίας καί τῆς Φωτικῆς, στὸ β' τέταρτο τοῦ 9ου αἰώνα στηρίζεται σὲ δύο νέες μορφές ἀγίων πού προβάλλουν ὡς παραδείγματα φωτεινὰ στήν ἀχνὴ γιά τὰ γράμματα ἐποχὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ: τοῦ Ἁγίου Βαρβάρου, πού ἀσκητεῖ στήν Ἀκαρνανία, καί τῆς Ἁγίας Ἴωνης Λευκάδος. Ἡ ἴδρυση μονῶν στήν περιοχή τῆς Ἡπείρου προσέθετε πλάι στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ἕνα ἀκόμη πεδίο ὅπου τὰ γράμματα μπορούσαν νὰ βροῦν τὴ στήριξη. Ἡ ἴδρυση τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Γλαβινίτσας (ἡ μονὴ Κεφαλληνίας) τὸ 864 φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τὴν πολιτικὴ τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καί στὸν σλαβικὸ κόσμο.

Τὸ ἀναγεννητικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνοφ φαίνεται ὅτι ἀπέδωσε γρήγορα. Στὴ Σύνοδο τοῦ 879, λαμβάνει μέρος μαζί μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ἀδριανουπόλεως (=Δρυϊνουπόλεως) Κοσμᾶ καί τὸν πρωτοαναφερόμενο ἐπίσκοπο Ἰωαννίνης (πιθ. Ἰωαννίνων) Ζαχαρία —γιά πρώτη φορὰ— ὁ ἐπίσκοπος Βαγενετίας, ἐκπροσωπώντας πλέον τοὺς ἐχριστιανισθέντες πλήρως Βαϊουνητες Σλάβους.

Ἡ προοπτικὴ ὅμως τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης δὲν κράτησε πολύ. Ἡ ἀνοδος στὸ θρόνο τῆς Βουλγαρίας τοῦ τσάρου Συμεῶν (893) ἀνέτρεψε τὸ σκηνικό. Ἡ παρουσία ἀργότερα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στά πλευρὰ τῆς Ἡπείρου καί ἡ ὑπαγωγή τῶν ἐπισκοπῶν ἐνὸς μεγάλου μέρους τῆς Ἡπείρου, ἀπὸ τὸν Ἀμβρακικὸ ὡς τὸ Δυρράχιο, στήν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἀναστάτωσαν τὴν ὁμαλὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῆς περιοχῆς. Τὴν ἐπαναφορὰ στήν ὁμαλότητα ἐξυπηρέτησε ἡ παρανομιακὴ μεταχείριση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β'

Βουλγαροκτόνο. Ἡ Ναύπακτος καὶ ἡ Ἀχρίδα θὰ παραμείνουν τὰ δύο μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα πού μοιράζουσαν τὶς παλιές ἐπισκοπές ἢ ἀποκτοῦσαν τὶς νεοϊδρυμένες μέχρι τὸ τέλος τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

Ἀναμφίβολα τὰ στρατιωτικά γεγονότα πού ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἠπειρο μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν Νορμανδῶν στὴν περιοχὴ καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων ἐμπόδισαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχὴ.

Στὸ ἐπόμενο αἰῶνα πληθαίνουν τὰ ὀνόματα τῶν μητροπολιτῶν Ναυπάκτου· ἀνάμεσά τους ὀρισμένοι εἶναι γνωστοὶ λόγιοι, δεῖγμα ὅτι ἡ Ναύπακτος, ὅπως καὶ ἡ Κέρκυρα, ἦταν τὰ κέντρα προβολῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ πρὸς τὴ Δύση. Στὸ «κύκλο τῆς Ναυπάκτου» τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. συμμετέχουν καὶ λόγιοι μητροπολίτες πού ἀλληλογραφοῦσαν μὲ ἄλλους ἱεράρχες στὴν Ἀχρίδα ἢ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν.

Στὸν 11ο-12ο αἰῶνα ἀναπτύσσεται στὸν χῶρο ἡ ὀργανωμένη μοναστικὴ ζωὴ, ἡ ὁποία συμβάλλει στὴν προώθηση τῶν γραμμάτων. Ἀπὸ αὐτὴν ἐπίσης τὴν ἐποχὴ καὶ ἐξῆς ἐμφανίζονται πυκνότερα καὶ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν. Ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τοῦ χῶρου εἶναι ἔμμετρος, συνεχίζουσαν ὁλ. τὴν πλατιά παράδοση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐπιγράμματος στὸ Βυζάντιο καὶ τὸ γεγονός εἶτε μεταφέρει τὸ πνεῦμα πού ἐπικράτησε στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν εἶτε προοιωνίζει τὴν ἀκμὴ τῆς λογοτεχνίας στὸν χῶρο τὸν ἐπόμενο αἰῶνα, ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ τάση πρὸς τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία εἶναι χαρακτηριστικὸ πού ξεπερνᾷ τὴν πρακτικὴ χρῆση τοῦ λόγου. Ἐξάλλου ἡ παραγωγή χειρογράφων στὸν ἡπειρωτικὸ χῶρο εἶναι μιὰ πνευματικὴ δραστηριότητα πού ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐξῆς.

Στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, τοῦ λεγόμενου «Δεσποτάτου», ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Α' Δούκα ἢ Ἄρτα ἀναδεικνύεται πολιτιστικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο. Μιὰ νέα πραγματικότητα γεννιέται στὰ περιορισμένα γεωγραφικὰ ὄρια τῆς δικαιοδοσίας τῶν Κομνηνῶν τῆς Ἠπείρου, ὅπου παρέχονται συνθηκὲς ἀσφάλειας καὶ ὀργάνωσης πού εὐνοοῦσαν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς σὲ ὀλόκληρο τὸν 13ο αἰῶνα. Ἡ παλαιότερη ἔρευνα ἐπικέντρωνε τὴν προσοχὴ τῆς σὲ τρία πρόσωπα λογίων τοῦ 13ου αἰ. στὴν Ἠπειρο, τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη καὶ τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ, ἀλλὰ σήμερα μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς ὅτι στὸ χῶρο τῆς Ἠπείρου κινήθηκαν καὶ ἄλλες προσωπικότητες τῶν γραμμάτων. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ αἰῶνα βρίσκει τὸν Ἀπόκαυκο στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔμελλε νὰ διαδραματίσει ἕναν σημαίνοντα ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Γόνος ἐπιφανοῦς βυζαντινῆς οἰκογενείας ὁ Ἰωάννης γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀπόκτησε μιὰ σπουδαιότατη παιδεία στὴ σφύζουσα πνευματικὴ ζωὴ τῆς πρωτεύουσας μέσα στὸ 6' μισὸ τοῦ 12ου αἰ. Τὸ ἔργο του εἶναι εὐρὺ καὶ πολυτιμότερο ὡς ἱστορικὴ πηγή. Ἐγραψε ἐπιστολές, συνοδικὰ ἔγγραφα, σημειώματα, γνωμοδοτήσεις, ἀποφάσεις ἀλλὰ καὶ ἐπιγράμματα πού δείχνουν τὴν εὐρύτητα τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τοῦ πνεύματός του. Ὁ λογοτεχνικὸς τρόπος ἔκφρασής του, ἡ φροντίδα γιὰ τὴν καλλιπέπεια τοῦ κειμένου, ἡ προβολὴ τῆς ἀρχαιομάθειας ἀλλὰ καὶ ἡ λειτουργία του ὡς γνώστη τῆς ἀνθρώπινης ψυχολογίας, τὸν ἀναδεικνύουν σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σπουδαίους βυζαντινοὺς λογοτέχνες μὲ θεω-

ρητική λογοτεχνική κατάρτιση και εκπληκτική επικοινωνία.

Μέσα στο γνωστό πνευματικό κλίμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. ἀνατράφηκε καὶ ὁ Δημήτριος Χωματηνός, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Ὁ Χωματηνός ἄφησε πλούσιο νομικὸ ἔργο μὲ τὴ μορφή ἀποκρίσεων σὲ διάφορα ἐρωτήματα ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ἢ καὶ ἡγεμόνων, νομικὰ πονήματα γύρω ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ γάμου, θεολογικά μελετήματα γιὰ τὶς σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ δυτικῶν κλήρου, λόγους, ἐπιστολές καὶ διάφορες ἀπαντήσεις πάνω σὲ ὑπαρκτὰ ἢ ὑποθετικὰ νομοκανονικὰ ἐρωτήματα. Ὁ Χωματηνός ἦταν ἕνας τέλειος γνώστης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτειακοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς λόγιους τοῦ Δεσποτάτου, ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, τοποθετήθηκε (1219) μὲ τὴν ἐπιλογή τοῦ Ἀποκαύκου στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Κέρκυρας. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη μεταφράστηκαν καὶ στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν F. Mezio, ἐπίσκοπο τοῦ Termoli. Ἡ ἀλληλογραφία του, διασωθεῖσα στὴ λατινικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ὀρίζει τὸν κύκλο τῶν σημαντικῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ὁποίους ἐπικοινωνοῦσε. Τέλος ὁ Νικόλαος, ἐπίσκοπος Βόνιτσας, ἦταν λόγιος ἀντάξιος τοῦ κύκλου τῶν μορφωμένων ἱεραρχῶν τοὺς ὁποίους εὐστοχα ἐπέλεγε ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου. Στὴ Βόνιτσα ὁ Νικόλαος φαίνεται ὅτι διατηροῦσε σχολεῖο ἱερῶν γραμμάτων καὶ ἀνέπτυξε πολιτιστικὸ ἔργο ἀνθρωπιστικῆς πνοῆς.

Ὁ κύκλος ὅμως τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου περιελάμβανε καὶ ἄλλα πρόσωπα, ὅπως ὁ χαρτοφύλαξ Ναυπάκτου Λέων Μανουὴλ Μακρός, ποὺ ἔγινε ἀργότερα ἐπίσκοπος Βελλᾶς, ὁ ἐπίσκοπος Ἀχελώου Εὐστάθιος, ἡ σύζυγος τοῦ Θεοδώρου Μαρία Δούκαινα, οἱ ἀδελφοὶ Νικηφόρος καὶ Νικόλαος Γοριανίτες, ὁ ἀνώνυμος πρωτοβεστιάριος τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ, ἕνας Καματηρὸς βασιλικὸς γραμματικὸς, ἐνῶ ὁ μοναχὸς Κλήμης ὁ Μονομάχος ἀναφέρεται ὡς ἔμπιστος φίλος. Ἐπρόκειτο γιὰ μορφές λογίων ρητόρων καὶ ἄλλων λογογράφων ποὺ συγκροτοῦσαν μιὰ κοινωνία μὲ ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ δραστηριότητες, μιὰ σφύζουσα πνευματικὴ ζωὴ ποὺ δὲν ἀνακόπηκε ἀπὸ τὴν πορεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιγραμματοποιίας ἀποτελεῖ ἔκφραση γενικότερη τῶν πεπαιδευμένων κύκλων λογίων ποὺ φροντίζουν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη διαλόγου ἀνάμεσα στὸ κείμενο καὶ τὸν ἀναγνώστη του. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ. Ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν ποιητικῶν κειμένων πάνω σὲ ἀτομικὰ ἀντικείμενα ἢ ἀφιερῶματα, συναντῶνται σὲ γνωστοὺς χώρους ταφικῶν μνημείων ὑψηλῶν προσώπων καὶ ἀπλώνονται σὲ ἄλλα μνημεῖα γιὰ νὰ ὑμνήσουν τὸ ἔργο τῶν ἰδρυτῶν ἢ καὶ σὲ μνημεῖα ἐπιβολῆς γιὰ νὰ διαιωνίσουν τὴ δόξα τῶν προσώπων. Ἄλλοῦ ὁ «κύκλος τῶν ἐπιγραμμάτων» ἀποκαλύπτει εὐρύτερους πνευματικούς κύκλους μὲ συμμετοχὴ προσώπων ποὺ ἀγαποῦν τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες. Τέλος ἡ αὐτόνομη ἔκφραση τῆς ἀγιολογικῆς παράδοσης στὴν Ἡπειρὸ τοῦ 13ου αἰῶνα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Βίο τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας, ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰώβ.

Μέσα στὴν ταραγμένη ἐποχὴ τοῦ 14ου αἰ. ἐργάζεται στὴν Ἄρτα ἕνας ποιητὴς ποὺ ἀποφασίζει νὰ μεταφέρει στὴ δημώδη γλώσσα τὸν θρύλο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἐρμονιακὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Δεσποτικοῦ ζεύγους Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ Ἀγγέλου-Δούκα [Orsini] καὶ Ἄννας Παλαιολογίνας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πῆρε

έντολή νά μεταφράσει τὸ ἀκατανόητο στοὺς συγχρόνους ἀρχαῖο κείμενο.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Σερβοκρατίας σημαντικὰ φιλολογικὰ κείμενα εἶναι τὰ γραμμένα στὴν ἑλληνικὴ ἔγγραφα τοῦ Στεφάνου Δουσάν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο (1346, 1348, 1363, 1395) προέρχονται ἀποσπάσματα διαφόρων ἐγγράφων ποὺ ὑπογράφονται ἀπὸ γνωστὰ μέλη μεγάλων οἰκογενειῶν (Φιλανθρωπηνοί, Ἀψαράδες κτλ.) τῆς κοινωνίας τῶν Ἰωαννίνων.

Τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων εἶναι μιὰ τοπικὴ χρονογραφία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγές γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ ταυτόχρονα κι ἓνα ἀξιόλογο φιλολογικὸ μνημεῖο. Τὸ χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων προέρχεται ἴσως ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῶν Φιλανθρωπηνῶν, Στατηγοπούλων, Ἀψαράδων ποὺ ἐνίσχυσάν τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων.

Οἱ δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰῶνα εἶναι γεμάτες ἀπὸ στρατιωτικὰ γεγονότα ἀνάμεσα στὸν ἡγεμόνα τῶν Ἰταλῶν διεκδικητῶν τοῦ χώρου Κάρολο Τόκκο καὶ τὴν ἀντίσταση τῶν Ἀλβανῶν στὴ Δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἠπειρο. Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ γεγονότα περιγράφονται στὸ τελευταῖο γραπτὸ μνημεῖο ἑλληνικοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ λόγου ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων. Οἱ 3.923 δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι τοῦ Χρονικοῦ, γραμμένοι σὲ μιὰ γλῶσσα καθημερινῆς ἐπικοινωνίας, καλύπτουν τὸ ἔπος τῆς οἰκογένειας τῶν Τόκκων ἀπὸ τὸν Λεονάρδο Α΄ Τόκκο (1375-77) ὡς τὶς πρῶτες συγχρούσεις τοῦ Καρόλου Α΄ Τόκκου μὲ τοὺς Παλαιολόγους στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο (1426-27).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ABME	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
AD	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
B	<i>Byzantion</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
BZ	<i>Byzantische Zeitschrift</i>
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΙΕΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
EA	Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΕΦΣΑΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
EO	<i>Échos d'Orient</i>
FM	<i>Fontes Minores</i>
HX	Ἡπειρωτικὰ Χρονικά
HE	Ἡπειρωτικὴ Ἑστία
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
MM	F. Miklosich - J. Müllert, <i>Acta et diplomata graeca mediæ aevi sacra et profana</i> , I-VI, Βιέννη, 1860-1890
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
ODB	<i>Oxford Dictionary of Byzantium</i>
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
PL	<i>Patrologia Latina</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i>
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
TIB	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>
VR	<i>Variorum Rerprints</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremmenik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantinoloskogo Instituta</i>